

UOT-48.71.45

TEYMUR RZAYEV*

AZƏRBAYCANDA (QABARTMA) RELYEF SƏNƏTİ

Məqalə Azərbaycan rəlyef sənətinin yaranması və inkişafının nəzərdən keçirilməsinə həsr olunmuşdur. İlk rəlyef və plastik nümunələr Qobustanda tapılmış və Mezolit dövrünə aid olmuşdur. Qədim dövrdə Qafqaz Albaniyasında rəlyef sənəti inkişaf etmişdir. Rəlyef sənətinin ən böyük inkişaf dövrü orta əsrlərdəki qəbiristanlıq abidələrində olmuşdur. İslamın həcm heykəlinə mənfi münasibəti qəbirüstü abidələrdəki rəlyef sənətinin inkişafına kömək etdi.

Açar sözlər: Azərbaycan, rəlyef sənəti, heykəltarəşq, qabartma, qədim heykəltarəşq, qəbirüstü abidələr, Qobustan, Qafqaz Albaniyası.

Giriş. Azərbaycan rəlyef (qabartma) sənəti öz tarixi kökləri etibarı ilə qədim xalq ənənələri ilə bağlı olmuşdur. Bizim dövrə qədər gəlib çatmış rəlyef nümunələrin tarixi olduqca dərin və zəngindir.

Azərbaycan xalqının qədim mədəniyyətini o cümlədən rəlyef sənətini öyrənmək baxımından Qobustan qayaüstü rəsmlərini nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur.

Rəlyef sənətinin tarixi Azərbaycan orta daş dövrünə – mezolitə təsadüf edir ki, bunun da ən bariz nümunələrinə Qobustan qayaüstü təsvirlərdə rast gəlirik.

Burada təsvirlərin bir qismi dərin rəlyef üsulunda, yəni daş üzərində dərinliyi cızmaqla yaranan təsvirlərdir. Təsvirlərin bir qismi isə yüksək (qabarıq) rəlyef üsulunda, yəni daş səthini dərinləşdirməklə, təsviri qabartmaq yolu ilə işlənmişdir.

Bu təsvirlər mövzu baxımından olduqca müxtəlifdir. Əsasən insan, vəhşi öküz, maral, keçi, şir, ceyran, at, qaban, maral və s. təsvirlər çox vaxt təbii ölçüdə verilir. Burada həmçinin ov səhnələri, müxtəlif heyvanların vuruş meydanındakı təsvirləri, dəvə karvanları və s. çox real canlandırılmışdır.

Ən qədim qayaüstü təsvirlər arasında dərin rəlyef üslubunda işlənmiş, çiyinlərində kaman asılmış ayaq üstə və ya yarım oturmış vəziyyətdə silueti çəkilmiş insan təsvirləri mövcuddur.

Tunc və dəmir dövrünə aid rəlyef nümunələri içərisində arxeoloji qazıntılar zamanı Mingəçevir, Qazax, Ağdam ərazisində tapılan gil möhürlər daha çox maraq doğurur. Müxtəlif ölçülərə malik olan belə möhürlərin formaları dördkənc, dairəvi və oval şəkildə olurdu. Bişirilmiş gil lövhələr üzərində səma cisimlərin, günəş, svastika, aypara, ulduzlar və s. təsvir edirdilər. Belə möhürləri insanlar dini ayinlər zamanı, təbii (bitki) rənglərlə batıraraq, bədənlərinə vuraraq, dini ayinlərin icrasında istifadə etmişlər. Arxeoloji qazıntılar zamanı belə gil möhürlər tunc və dəmir dövrünə aid edilən torpaq və sərdaşə tipli qəbirlərdə aşkar olmuşdur. Belə fərziyyə mövcuddur ki, ölənin insanın yanına qoyulan bu möhürlər o biri dünyada ona dini ayinləri icra etmək üçün gərək olmalı idi. Ölənin insanın belə möhürlərlə basdırılması xüsusi hörmət əlaməti idi.

Zoomorf rəlyefli möhürlər arasında isə totemsizik rəmz sayılan fiqurlar, o cümlədən xoruz, canavar, əfsanəvi quş və s. təsvirləri olan möhürlərə rast gəlirik.

Ucar rayonunun Bəhmən – Bərgüşad kəndi ərazisində, Qaratəpə adlanan yerdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı küp qəbirdən dövrün rəlyef sənətini xarakterizə edən qliptika nümunəsi tapılmışdır.

Mingəçevir yaxınlığında, Sudağlıdan tapılmış, V-VI əsrlərə aid edilən, simvolik

təsvirlərlə bəzədilmiş böyük daş kapital (sütun başlığı) xüsusi maraq doğurur. Kapitalin mərkəzində yüksək rəlyef üsulunda işlənmiş simvolik «Həyat ağacı» və onun sağ və sol tərəflərində stilizə edilmiş tovuz quşları təsvir edilmişlər. Hər iki tovuz duşunun boğazından yellənən uzun şərf (lent) təsvir edilmişdir. Sasani incəsənətində belə yellənərək dalğalanan şərfələr, hökmranlıq və ilahilik simvolu hesab edilirdi. Kapitalin üst hissəsi alban yazı nümunələri ilə bəzədilmişdir.

Daş və gəc üzərində bəzək və oyma üsulu ilə naxışlar yaratmaq, heyvan və başda təsvirləri həkk etmək orta əsrlərdə dekorativ-təbiiqi sənətimizin geniş yayılmış sahələrindən idi. Oyma bəzəklər əsas etibarı ilə memarlıq abidələrində və qəbir daşlarının üzərində təbiiq edilirdi. XII-XV əsrlərdə oyuqlara, bəzədilmiş daş və gəc abidələrini bədii xüsusiyyətlərinə görə iki böyük qrupa bölmək olar:

- Stilizə edilmiş nəbati ornamentli oymalar
- Real səpkidə işlənmiş nəbati oymalar.

Araşdırmalar göstərir ki, XII-XIV əsrlərdə daş və kəc üzərindəki oymuş bəzəklər daha çox həndəsi və stilizə edilmiş nəbati ornamentlərlə, XV əsrdə isə sonralar daş və kəc işləri isə, əsasən real səpkidə işlənmiş, nəbatat ələmindən götürülmüş ornamentlərlə bəzədilirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, oyma işlərinin tərtibatında istifadə edilən yazılarda onların bədii xüsusiyyətlərindən və dövrlərindən asılı olaraq müxtəlif üsullar təbiiq olurdu.

Daş üzərində oyma işlərin ən böyük və maraqlı hissəsini nəbati ornamentlərlə bəzədilmiş qəbirüstü və memarlıq tikililəri təşkil edir. Belə erkən oyma işləri sırasına XIII əsrə aid olan Bakıda dənizdən (Xəzər) tapılmış «Bayıl qəsr» adlanan abidəni də xatırlatmaq olar. Arxeoloqlarımız tərəfindən keçən əsr ərzində Xəzərdən çıxarılmış 700-dən çox bədii daş qabartmaları vaxtı ilə quruda yerləşən nöhəng memarlıq abidəsinin bəzəkliyədir. Tapıntılar qəbirüstü memarın adını və qalanın inşa tarixini göstərən daşlar da vardır. Memar yazıda özünü Əbdürəşid oğlu Zeynəddin Şirvani adlandırır. Bundan başda, burada bir sıra şəxslərin adlarını və s. yazıları da («Məhəmməd əz Bakı», «Əfridun», «Fəriburz», «Nəqqəş») sözlərini oxumaq olub. Yüksək oyma üsulu ilə bəzədilmiş Bayıl daşlarının bizim üçün maraqlı cəhəti ondan ibarətdir ki, burada yazılarla birlikdə canlılan təsvir edən çoxlu rəsmlər də vardır. Uzun illər Bayıl daşları üzərində elmi araşdırmalar aparmış qocaman arxeoloq I.Cəfərzadə bu bəzəklərdə həkk edilən insan və heyvan fiqurlarını yalnız bədii deyil, eyni zamanda həkk edilmiş hərflərin iri həcmli epigrafiq mətnlərdə cəmlənməsi sübut olunmuşdur. Bayıl daşları üzərində çalınan alimlərimiz son illərdə burada anfas şəkildə 12-yə qədər insan başı təsvirləri oyma aşkar etmişlər. Onların fikrincə, bu təsvirlər o dövrlərdə tanınmış şəxslərin portretləri ola bilərdi.

Gəc üzərində iş əsas iki texnoloji əməliyyat əsasında görülürdü. İlk növbədə sənətkar gəc halo qurumamış (yumşaq ikən) onun üzərində iti bir alətə istədiyi rəsmi çəkir, qalınlığını, dərinliyini verir. Gəc quruduqdan sonra isə, hazır rəsmi və ornamentin xırdalığı (detalları) üzərində işləyərək lazımı əlavələr etmişdir. Bu əməliyyat öz zərfliliyi ilə daş üzərində aparılan işdən daha çox zərgerlikdə təbiiq olunan döymə və şəbəkə işlərini xatırladır.

Məzar daşları üzərində bundan əlavə bir çox simvolik mahiyyət daşıyan rəsmlər də rast gəlinir. Bunlardan: İslami təmsil edən ay – ulduz, günəşi bildirən svastika və ya zolaqlı dairə və s. naxışları göstərmək olar. Bundan əlavə məzar üstü daşlarda mörhuma məxsus fəlsəfi kəlamları, görkəmli şair və aşıqların şeirləri, dua, şifahi ədəbiyyatdan gəlmiş şeirlər də yazılırdı. Epitafiya (ithaf) şəkildə geniş yayılmış belə yazılar görkəmli şəxslərin baş daşlarında rast gəlinir.

Azərbaycanda daşdan düzəldilmiş qoç fiqurları xüsusilə geniş yayılmışdır. Buna Azərbaycanın Ən ucqar cənub sərhədlərindən tutmuş, şimal – qərba dək bir çox yerlərdə rast gəlirik. Həmçinin, Ermənistan və Gürcüstanda azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdə də təsadüf edilir. Daşdan yonulmuş qoç fiqurlarının azərbaycanlıların yaşadığı ərazilərdə belə geniş

yayılması, söz yox ki, təsadüfi deyildir. Dadlı ətinə, məişətdə müxtəlif ləvazimat və geyim məqsədilə istifadə edilən əvəzsiz dərisinə, yununa görə qoç qoç qədimlərdən ulu babalarımız üçün bolluq və qələbə simvoluna çevrilmişdir.

Bu gündəlik kəndlərimizdə çəpər dirəklərinə, eyvan sütunlarına bərkət və qüvvət əlaməti kimi qoç başının (kəllə) borkidilməsi bəzi rayon və kəndlərimizdə isə (xüsusilə Lənkəran, Quba, Qusar və s. hətta sütunun yuxarı hissəsinə (kapitelə) qoç başı deyilməsi onun el arasında nə qədər geniş yayıldığını göstərir. Lakin qoçu bir totem kimi təmsil edən təsvirlər içərisində ən qiymətli daşdan yonulmuş qoç fiqurlarıdır.

Daş qoç fidurlarımız haqda ilk məlumatlara hələ XIX əsrin əvvəllərində rast gəlirik. 1834-cü ildə Azərbaycanda olmuş fransız səyyahı Dyubua de Monpere Qarabağda çoxlu daş heyvan fiqurları gördüyünü və yerli əhalinin onlara xüsusi hörmət bəslədiyini qeyd etmişdir.

Daş qoç fidurlarımız haqda maraqlı qeydlərə rus alimi V.M. Sisoyevin yazılarında da rast gəlirik. 1926 – 1927-ci illərdə Azərbaycanın Naxçıvan, Ordubad, Laçın və s. rayonlarında olmuş V. M. Sisoyev yazır ki, yerli əhali burada tez-tez təsadüf olunan daş qoç fiqurlarını müqəddəs sayırdı onlara sitayiş edir. hətta bu fiqurları bəzən qədim ədəbistanlıq xarabalıqlarında, dağlardan və s. yerlərdən taparaq, hörmət əlaməti olaraq öz qohumlarının qəbri üstə doyuurlar. «Naxçıvanın şərqində, köhnə qəbiristanlıq yaxınlığında qırıqı daşdan yonulmuş, uzunluğu 1m 50 sm. eni 40 sm olan qıvrım buyuzlu bir qoç fiquru gördüm. Burada uşaqlar olmayan qadınlar arasında belə bir şeyə yayılmışdır ki, kim bu qoçun ayaqları arasında sürünərək o biri tərəf keçərsə, onun mütləq uşağı olacaqdır».

Azərbaycan rəlyef sənətinin növbəti inkişaf mərhələsi XX əsrin ortalarına təsadüf edir. Bu Azərbaycanda professional heykəltəraşlığının formalaşması ilə bağlı olmuşdur. Sovet hakimiyyəti durulduqdan sonra Azərbaycan heykəltəraşlıq sənətinin dirçəlməsində bir sıra rus sənətkarları çalışmışlar, onların arasında D. Erzya, Tripolskaya kimi görkəmli tişə ustalarının adlarını çəkmək yerinə düşərdi. İlk Milli professional heykəltəraşlarımız sırasında Zeynal Əlizadənin, E. Hüseynova, Cəlal Qaryağdının, Fuad Əbdürrəhmanovun, Tokay Məmmədovun, Ömər Eldarovun adları çəkilə bilər. Bu dövrdə rəlyef sənətinə öz yaradıcılığında böyük yer verən sənətkarlardan biri Cəlal Qaryağdı olmuşdur.

Heykəltəraşlıq sənətinin mühüm sahələrindən olan rəlyef sənəti Azərbaycanda qədim köklərə və zəngin ənənələrə malikdir. Müxtəlif texnoloji üsullardan və materiallardan istifadə edərək bizim əcdadlarımız bu sahədə zəngin irs yaratmış və sayısız-hesabsız görkəmli sənət əsərlərini gələcək nəsillər üçün bəxş etmişlər.

Rəlyef sənətinin əsl intibahı orta əsrlərdən, İslam dininin Azərbaycanda bərqərar olması ilə başlayır. Müxtəlif memarlıq və qəbirüstü abidələr dekorativ rəlyeflərlə bəzədilərək bu sənəti inceliklərə qaldırmışlar. Dini binaların fəsadları, tağlar və sütunları müxtəlif rəlyeflərlə bəzədilərək plastika ilə memarlığın yüksək sintezini nümayiş etdirirlər.

Müxtəlif qəbirüstü abidələr – baş daşları, sənduqələr, qoç və at formalı qəbir daşları süjetli və dekorativ rəlyeflərlə bəzədilərək məzmun və forma daşıyıcılarına çevrilirlər.

Nəticə rəlyef sənətinin ayrıca bir sahəsinə medal sənəti təşkil edir. Medal sənətinin tarixini ilk sikkələrdən başlamaq yerinə düşərdi. Medalçer sənətinin intensiv inkişafı isə Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində başlayır. Plastika sənətinin bu sahəsində heykəltəraşlar lakonik və məzmunlu obrazlar yaradaraq rəlyefin yeni üfqlərini açmağa müvəffəq olurlar. Ümmumiyyətlə, XX əsr heykəltəraşlığında rəlyefin demək olar ki bütün sahələri inkişaf etməyə başlayır, bu da sənətə professional heykəltəraşların gəlişi ilə bağlı olmuşdur. Professional heykəltəraşlığımızın müstəqil bir sahəsinə çevrilməsi rəlyef sənəti Azərbaycan heykəltəraşlığının uğurlu növlərindən biri kimi bu gün də yaşamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan incəsənəti. Bakı. 1977.
2. Cəfərzadə İ. Qobustan. Bakı. 1973.
3. Əfəndi R. Azərbaycan dekorativ-təbii sənəti. Bakı. 1976.
4. Əfəndi R. Azərbaycanın daş plastikası. Bakı. 1986.
5. Nəmətova M. Əsrlərin daş yaddaşı. Bakı. 1987.
6. Алиев К. Античная Кавказская Албания. Баку. 1992.
7. Нейматова М. Мемориальные памятники Азербайджана. Баку. 1981.
8. Новрузова Дж. Скульптура Советского Азербайджана. Баку. 1973.
9. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании. Баку. 1985.

“Yeditepe” Universiteti, Türkiyə, İstanbul
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.
e-mail: teymurrz@ gmail.com

Teymur Rzayev

THE RELIEF ART IN AZERBAIJAN

The article is devoted to an overview of the emergence and development of relief art in Azerbaijan. The first relief and plastic samples were found in Gobustan and belong to the Mesolithic era. In the ancient period of history, relief art developed in Caucasian Albania. The greatest development acquires relief in the gravestone monuments of the Middle Ages. The negative attitude of Islam to the volume sculpture contributed to the development of relief plastics in gravestone monuments.

Keywords: Azerbaijan, relief Art, sculpture, gravestone monument, Gobustan, Caucasian Albania.

Теймур Рзаев

ИСКУССТВА РЕЛЬЕФА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Статья посвящена обзору возникновения и развития искусства рельефа в Азербайджане. Первые образцы рельефа и пластики обнаружены в Гобустане и относятся к эпохе мезолита. В древнем периоде истории искусство рельефа развивается в кавказской Албании. Наибольшее развитие приобретает рельеф в надгробных памятниках средневековья. Отрицательное отношение Ислама к объемной скульптуре способствовало развитию рельефной пластики в надгробных памятниках.

Ключевые слова: Азербайджан, искусство рельефа, скульптура, могильные памятники, Гобустан, Кавказская Албания.

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim olunmuşdur)

Daxilolma: İlk variant 01.04.2019
Son variant 24.06.2019